

در آمدی بر بنیادهای حقوق اساسی و نظام‌های سیاسی

دکتر محمد امامی

عضو هیأت علمی دانشگاه شیراز

سید نصر ا... موسوی

سرشناسه : امامی، محمد، ۱۳۲۷ -
 عنوان و نام‌پدیدآور : درآمدی بر بنیادهای حقوق اساسی و نظام‌های
 سیاسی / محمد امامی، سید نصرالله موسوی.
 مشخصات نشر : تهران: نشر میزان، ۱۳۹۱.
 مشخصات ظاهری : ۳۶۸ ص.
 شابک : 978-964-511-381-8
 وضعیت فهرست‌نویسی : فیا
 یادداشت : کتابنامه: ص. ۳۷۰ - ۳۸۹
 موضوع : حقوق اساسی
 موضوع : علوم سیاسی
 شناسه افزوده : موسوی مدری، سید نصرالله، ۱۳۲۵ -
 رده‌بندی کتبه : K ۳۱۶۵ / ۸۵۴
 رده‌بندی دیوینی : ۳۴۲
 شماره کتابشناسی ملی : ۲۶۴۷۵۷۴

۵۸۲

نشر میزان

درآمدی بر بنیادهای حقوق اساسی و نظام‌های سیاسی

دکتر محمد امامی

سید نصرالله موسوی

چاپ اول: تابستان ۱۳۹۱

قیمت: ۱۴۰۰۰ تومان

شماره: ۱۰۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۱۱-۳۸۱-۸

فروشگاه مرکزی: خ انقلاب، رویروی درب اصلی دانشگاه تهران، ابتدای خ فخررازی، پلاک ۸۳، تلفن ۶۶۲۶۷۷۷۰

واحد پخش و فروش: خیابان سمیه، بین ملت و فرصت، پلاک ۱۰۴، تلفن ۸۸۳۲۹۵۲۹-۳۱

دفتر مرکزی: خیابان شهید بهشتی، چهارراه سهروردی، خیابان کاو، سرفر، کوچه تکبسا، طبقه اول، تلفن ۸۸۵۲۹۱۳۱

فهرست مطالب

۱۳		مقدمه
----	--	-------

بخش نخست: بنیادهای حقوق اساسی

۱۸	فصل نخست - تبیین مفهوم و ماهیت حقوق اساسی	
۱۸		درآمد
۱۸	گفتار نخست - تعریف حقوق، خاستگاه و ضمانت اجرا - شاخه‌های علم حقوق	
۱۸	بند اول - تعریف حقوق	
۱۹	بند دوم - خاستگاه حقوق	
۲۰	بند سوم - ضمانت اجرا	
۲۱	بند چهارم - شاخه‌های علم حقوق	
۲۱	اول - نامساوات گرایی مبنای تفکیک حقوق عمومی از خصوصی	
۲۱	دوم - مفهوم و گستره‌ی حقوق عمومی	
۲۴	سوم - تقدم حقوق خصوصی یا عمومی؟	
۲۵	بند پنجم - نتیجه بحث	
۲۷	گفتار دوم - جایگاه حقوق اساسی	
۲۷	بند اول - فلسفه وجودی حقوق اساسی	
۲۸	بند دوم - حقوق اساسی و قانون اساسی	
۳۰	بند سوم - موضوعات حقوق اساسی و ویژگی‌های آن‌ها	
۳۰	اول - قدرت عمومی و تعدیل آن	
۳۰	دوم - تحول مفهوم قدرت عمومی در حقوق اساسی	
۳۲	سوم - موضوع اصلی حقوق اساسی	

بند چهارم - رابطه‌ی حقوق اساسی و سیاست	۳۶
اول - موضوع علوم سیاسی	۳۶
دوم - ارتباط حقوق اساسی و علوم سیاسی	۳۸
سوم - اهمیت فرد و اجتماع در حقوق اساسی	۳۹
چهارم - تمایز حقوق اساسی و علوم سیاسی	۴۰
پنجم - قانون اساسی بستر شکل‌گیری آرمانهای حقوق اساسی	۴۰
فصل دوم - توصیف دولت - کشور	۴۵
گفتار نخست - نظریات مربوط به پیدایش دولت	۴۶
الف - تکرر دیدگاه‌ها در خصوص مقوله دولت	۴۶
ب - کاربردهای مختلف این اصطلاح	۴۷
بند اول - توصیف‌های غیر حقوقی دولت	۴۸
الف - نظریه‌ی فطری یا طبیعی پیدایش دولت	۴۸
ب - نظریه‌ی الهی بودن دولت - کشور	۵۱
ج - نظریه‌ی تکامل دولت	۵۲
د - نظریه‌ی نزاع و غلبه در تشکیل دولت	۵۴
ه - نظریه‌ی اقتصادی دولت	۵۶
بند دوم - نظریه‌های حقوقی دولت	۵۸
الف - نظریه‌ی توماس هابز	۵۹
ب - دیدگاه ژان ژاک روسو	۶۳
ج - دیدگاه جان لاک	۶۵
بند سوم - تفصیل نهایی نظریات دولت	۶۷
گفتار دوم - عناصر تشکیل دهنده‌ی دولت - کشور	۷۳
بند اول - قلمرو (عامل ارضی) و آثار مترتب بر آن	۷۶
بند دوم - جمعیت (عامل انسانی)	۷۸
بند سوم - حاکمیت (عامل سیاسی)	۸۰
الف - توصیف ماهیت حاکمیت	۸۱
۱- مشروعیت و بنیان حاکمیت	۸۱

۸۳	۲- مراحل تکوین حاکمیت
۸۵	۳- بیان یک مثال
۸۷	ب - نهادینگی حاکمیت
۸۷	۱- تبیین ضرورت‌های حیاتی حاکمیت
۸۸	۲- اجرای حاکمیت
۹۰	ج - ویژگیهای حاکمیت
۹۶	گفتار سوم - تحلیل شخصیت حقوقی دولت
۹۶	بند اول - ماهیت دولت
۱۰۱	بند دوم - شخصیت حقوقی دولت - کشور و آثار آن
۱۰۳	بند سوم - نحوه‌ی اعمال حاکمیت دولت - کشور
۱۰۷	گفتار چهارم - اشکال دولت - کشور
۱۰۷	بنداول - توصیف حقوقی شکل دولت - کشور
۱۱۰	بند دوم - انواع ساخت دولت کشور
۱۱۰	الف - دولت ساده (بسیط)
۱۱۲	ب - دولت مرکب
۱۱۶	فصل سوم - تحلیل رسالت، جایگاه و کارکرد شعب حکومت
۱۱۶	گفتار نخست - شعبه‌ی تقنین و سابقه آن
۱۱۶	۱- سابقه تاریخی
۱۱۷	۲- تلاش مکاتب در شعبه‌ی تقنین
۱۲۲	بند اول - توصیف جایگاه شعبه‌ی تقنینی حکومت
۱۲۶	بند دوم - حدود و ثغور شعبه‌ی تقنینی حکومت
۱۲۶	۱- حوزه عملکرد شاکله تقنین
۱۳۲	۲- محدودیت‌های شعبه تقنین
۱۳۴	بند سوم - نهاد تقنینی پارلمان یا مجالس قانونگذاری
۱۳۴	الف - انواع مجالس قانونگذاری
۱۳۵	ب - انواع مجلس دوم
۱۳۵	۱- مجلس دوم سیاسی (سنای آریستوکراتیک، اشرافی)

- ۲- سنای انتخاباتی..... ۱۳۶
- ج - اقتدارات مجلس..... ۱۳۷
- ۱- اقتدارات مالی..... ۱۳۷
- ۲- قدرت کنترلی مجلس..... ۱۳۸
- گفتار دوم - تحلیل رسالت، جایگاه و کارکرد شعبه‌ی اجرایی حکومت..... ۱۴۰
- بند اول - تحلیل ماهوی شعبه‌ی اجرایی حکومت..... ۱۴۰
- بند دوم - توصیف جایگاه شعبه‌ی اجرایی حکومت..... ۱۴۴
- بند سوم - حدود و ثغور عملکرد شعبه‌ی اجرایی حکومت..... ۱۴۸
- گفتار سوم - تحلیل رسالت، جایگاه و کارکرد شعبه‌ی قضایی حکومت..... ۱۵۵
- بند اول - توصیف جایگاه شعبه‌ی قضایی حکومت..... ۱۵۸
- بند دوم - حدود و ثغور کارکرد شعبه‌ی قضایی حکومت..... ۱۶۴
- الف - نقش شعبه‌ی قضایی حکومت (وظایف و صلاحیت‌ها)..... ۱۶۴
- ب - استقلال عمل شعبه‌ی قضایی حکومت..... ۱۶۸
- ج - شیوه‌ی گزینش قضات..... ۱۷۰
- ۱- قضات انتخابی..... ۱۷۰
- ۲- قضات انتصابی..... ۱۷۰
- بند سوم - صلاحیت سیاسی شعبه‌ی قضایی حکومت..... ۱۷۱
- ۱- اختیارات شعبه‌ی قضایی نسبت به تصمیمات شعبه‌ی مجریه‌ی حکومت..... ۱۷۱
- ۲- اختیارات شعبه‌ی قضایی نسبت به شعبه‌ی تقنینی حکومت..... ۱۷۲

بخش دوم: رژیم‌های سیاسی

- فصل اول - طبقه‌بندی نظام‌های سیاسی..... ۱۷۶
- گفتار نخست - تبیین و تمیز «نظام سیاسی» از مفاهیم مشابه..... ۱۷۶
- بند اول - تمایز «حکومت» از «نظام سیاسی»..... ۱۷۶
- بند دوم - نمودار بافت و عناصر مفاهیم مرتبط با نظام سیاسی حکومت و موارد مشابه دیگر..... ۱۷۹

گفتار دوم - ملاک‌های طبقه‌بندی نظام‌های سیاسی	۱۸۳
بند اول - نگاه سستی به طبقه‌بندی نظام‌های سیاسی	۱۸۵
بند دوم - طبقه‌بندی نوین نظام‌های سیاسی از منظر حقوقی	۱۹۰
۱- نظام‌های سیاسی غیر مردم‌سالار (استبدادی، دیکتاتوری، پادشاهی مطلق)	۱۹۰
۲- نظام‌های سیاسی مردم‌سالار (دموکراسی محور)	۱۹۰
۳- نهاد جدید در نام‌گذاری حکومت‌های مردم‌سالار	۱۹۳
بند سوم - طبقه‌بندی نظام‌های حکومتی از جهت خاستگاه سیاسی (احزاب)	۱۹۹
۱- نظام‌های دو حزبی	۲۰۳
۲- نظام‌های چند حزبی	۲۰۴
۳- نظام‌های تک حزبی	۲۰۵
فصل دوم - نظام‌های شاخص سیاسی	۲۰۶
گفتار نخست - نظام جمهوری ریاستی - پارلمانی	۲۰۶
بند اول - نظام حکومتی ایالات متحده آمریکا	۲۰۹
۱- نحوه‌ی شکل‌گیری نهادهای سیاسی (تاریخچه سیاسی)	۲۰۹
الف - روند استقلال ایالات مستعمره‌ی انگلستان	۲۱۰
۲- عناصر شکل‌دهنده این نظام	۲۱۲
الف - قانون اساسی ایالات متحده‌ی آمریکا	۲۱۲
ب - ساختار فدرالیسم در ایالات متحده‌ی آمریکا	۲۱۴
بند دوم - نهادهای سیاسی ایالات متحده‌ی آمریکا	۲۱۵
۱- کنگره در نظام حکومتی ایالات متحده	۲۱۵
الف - ساختار شکلی کنگره	۲۱۵
ب - ویژگی‌های ماهوی کنگره (صلاحیت‌های کنگره) و طرز کار آن‌ها	۲۱۷
ج - صلاحیت‌های ویژه مجلس سنا	۲۲۰
د - اختیارات ویژه‌ی مجلس نمایندگان	۲۲۷
۲- نهاد ریاست جمهوری	۲۳۲
الف - نحوه‌ی انتخاب رئیس‌جمهوری در ایالات متحده‌ی آمریکا	۲۳۲

- ب - صلاحیت‌های رئیس‌جمهور در ایالات متحدهی آمریکا ۲۳۶
- بند سوم - روابط بین رئیس‌جمهور و کنگره ۲۳۹
- ۱- تأثیرات نهاد ریاست‌جمهور بر کنگره ۲۳۹
- ۲- تأثیرات کنگره بر نهاد ریاست‌جمهوری ۲۴۳
- بند چهارم - نهاد قضاوت در ایالات متحدهی آمریکا ۲۴۵
- بند پنجم - نقش و جایگاه ایالت‌ها در ادارهی امور ایالات متحدهی آمریکا ۲۵۱
- گفتار دوم - نظام سیاسی جمهوری نیمه ریاستی - پارلمانی (جمهوری فرانسه) ۲۵۸
- بند اول - تاریخچه تحولات ۲۵۹
- ۱- نهادهای جمهوری پنجم ۲۶۲
- الف - نهاد ریاست‌جمهوری ۲۶۲
- ب - اختیارات رئیس‌جمهور ۲۶۳
- ج - مسوولیت سیاسی (پارلمانی و قضایی) ۲۷۳
- بند دوم - صلاحیت‌ها و اختیارات حکومت ۲۷۵
- ۱- صلاحیت‌های نهاد ریاست‌جمهوری ۲۷۶
- ۲- صلاحیت‌های نخست‌وزیری ۲۷۷
- ۳- جایگاه کابینه ۲۸۳
- بند سوم - پارلمان، نقش و جایگاه آن در جمهوری فرانسه ۲۸۴
- ۱- ساختار پارلمان ۲۸۴
- ۲- تقابل نقش و جایگاه پارلمان و دولت ۲۸۶
- الف - حوزهی قوانین در معنای خاص «قانون» ۲۸۹
- ب - حوزهی قوانین در معنای عام «مقررات» ۲۹۱
- ج - کار ویژگی نهاد پارلمان در قبال دولت ۲۹۲
- د - مسئولیت دولت در قبال پارلمان ۲۹۸
- ه - آیین همه‌پرسی ۳۰۱
- بند چهارم - نظام قضایی در جمهوری فرانسه ۳۰۸
- ۱- ساختار ۳۰۸
- ۲- صلاحیت‌ها ۳۰۹

۳- استقلال شعبه قضایی.....	۳۱۱
بند پنجم - نهادهای تخصصی در جمهوری فرانسه.....	۳۱۳
۱- شورای قانون اساسی.....	۳۱۴
الف - اختیارات سیاسی شورا.....	۳۱۵
ب - اختیارات حقوقی شورا.....	۳۱۶
ج - شورای اقتصادی و اجتماعی.....	۳۲۱

بخش سوم: شاخص نظام سیاسی جمهوری پارلمانی - پادشاهی

بند اول - تاریخچه پیدایش و عناصر پارلماناریسم (جمهوری پارلمانی، پادشاهی).....	۳۲۷
۱- چهارچوب جامعه شناختی.....	۳۲۸
۲- ظهور مسئولیت سیاسی.....	۳۲۸
۳- عنصر اجتماعی (طبقه سیاسی).....	۳۲۹
الف - نمایندگی نیروهای سیاسی.....	۳۳۰
ب - عنصر اقتصادی.....	۳۳۰
ج - عنصر ایدئولوژی.....	۳۳۲
بند دوم - جایگاه و رابطه نهادهای سیاسی.....	۳۳۵
۱- ساختار نهادهای سیاسی.....	۳۳۵
۲- ایرادات کارکرد سامانه پارلماناریسم.....	۳۳۷
بند سوم - حکومت پارلماناریسم در انگلستان.....	۳۳۸
۱- مقام سلطنت.....	۳۳۹
۲- جایگاه پارلمان در نظام سیاسی انگلستان.....	۳۴۳
الف - تاریخچه و مبانی پیدایش پارلمان.....	۳۴۳
ب - مجالس در پارلمان انگلستان.....	۳۴۶
۳- روند انتخابات مجلس عوام (نمایندگان).....	۳۴۸
۴- سازمان مجلس لردان.....	۳۴۹
۵- روابط پارلمان با حکومت.....	۳۵۴

۱۲ □ درآمدی بر بنیادهای حقوق اساسی و نظام‌های سیاسی

بند چهارم - سازمان شعبه‌ی اجرایی حکومت در انگلیس..... ۳۵۵

۱- ساختار کابینه..... ۳۵۵

۲- جایگاه کابینه در نظام حکومتی انگلستان..... ۳۵۷

۳- ترکیب کابینه..... ۳۵۸

۴- اولویت‌ها و اختیارات نخست وزیر..... ۳۵۹

۵- اختیارات کابینه..... ۳۶۲

فهرست منابع و مآخذ..... ۳۶۷

الف - فارسی..... ۳۶۷

ب - منابع انگلیسی و فرانسه..... ۳۶۸

مقدمه

حقوق اساسی شاخه‌ای از حقوق عمومی است که کلیه‌ی شاخه‌های دیگر حقوق عمومی و اصولاً همه شعب، گرایش‌ها و شاخه‌های حقوق به این شاخه از حقوق وام دارند. حقوق اساسی بنیادی‌ترین موضوعات حقوق را مورد مطالعه قرار می‌دهد؛ چه، بدون وجود این شاخه از حقوق دیگر شعب و رشته‌های حقوق نمی‌توانند اصول بنیادین خود را مطرح و عملی سازند.

حقوق جزای عمومی و اختصاصی، حقوق مدنی، حقوق تجارت، آیین دادرسی کیفری، آیین دادرسی مدنی، حقوق اداری، حقوق کار، حقوق بین‌الملل عمومی، حقوق بین‌الملل خصوصی و خلاصه هر کدام از شاخه‌های حقوق در نوع خود هرگز از اصول بنیادین حقوق اساسی مستغنی نمی‌باشند و عمده‌تأ اصول مطروح در این رشته‌های حقوقی بر مبنای بنیادهای حقوق اساسی شکل گرفته اند.

این درحالی است که نهادهای حکمرانی در هر دولت - کشور مشروعیت و حقانیت خود را بر مبنای حقوق اساسی و مؤلفه‌های مطرح در آن باز می‌یابند. حقوق اساسی، توسن سر کش قدرت را که موضوع علوم سیاسی است به سمند آرام اقتدار مشروع مبدل می‌سازد. در علوم سیاسی کوشیده می‌شود که شاگردها و راهبردهای کسب و حفظ قدرت را تعیین کنند؛ اما در حقوق اساسی شیوه‌های بنیادین اقتدار در حکومت را بر می‌رسند تا نهادهای سیاسی حکومتی اقتدار (نه قدرت محض) خود را بر مبنای مشروعیت و حقانیت در هر جامعه‌ی سیاسی مستقر سازند.

اصولاً حقوق اساسی دارای دو وظیفه و کارکرد ویژه و اصیل می‌باشد. ابتدا تعیین و تضمین حقوق و آزادی‌های اساسی شهروندان و سپس تعیین حدود و ثغور نهادهای حکومتی و تحدید حوزه‌های عملیاتی هر کدام از آنها؛ این دو کار ویژه‌ی عمده‌ی حقوق اساسی البته سخت در هم تنیده‌اند و هر کدام بر دیگری تأثیر می‌گذارد و از دیگری تأثیر می‌پذیرد؛ تضمین و تأمین حقوق و آزادی‌های اساسی شهروندان، تنها در یک جامعه‌ای سیاسی ممکن است که نهادهای حکومتی آن که بر مبنای بنیادهای حقوق اساسی تعیین و تحدید شده باشند و از دیگر سو در یک جامعه‌ی سیاسی که حقوق

اساسی شهروندان تضمین شده باشد، قطعاً نهادهای حکومتی رشد و بالندگی خود را به دست می‌آورند و مشروعیت و اقتدار خود را باز می‌یابند و در آن به پیشرفت و پویایی نایل می‌شوند.

حقوق اساسی و نهادهای حکومتی را نمی‌توان به حقیقت دریافت و تحلیل نمود مگر آن که مبانی فلسفی و بنیادهای مفهومی و ماهوی آن‌ها مورد نقد و تجزیه و تحلیل قرار گیرد. در این راستا باید وجوه تمایز ماهیت حقوق اساسی از دیگر شاخه‌های حقوق باز شناخته شود. رابطه‌ی حقوق اساسی با علوم سیاسی و همچنین با قانون اساسی و نیز تبیین قلمروی مطالعات هر کدام، از جمله موضوعات اساسی در مطالعات حقوق اساسی است.

در خصوص توصیف دولت - کشور به عنوان بستر عمل‌کرد نهادهای حکومتی و نظریه‌های مختلف حقوقی و غیر حقوقی، نقد و تجزیه و تحلیل آنها و ارائه نظریه‌ی تحلیلی‌نهایی در این خصوص از جمله مباحث عمده‌ای است که پرداختن بدان‌ها از جمله چالش‌های اساسی عمده‌ی حقوق در این زمینه می‌باشد.

تحلیل عناصر و اجزای دولت کشور و توصیف آن‌ها بویژه تحلیل مقوله‌ی «حاکمیت» از جمله بنیادی‌ترین موضوعات حقوق اساسی است که تبیین دقیق آن‌ها در موضوعات تحت شمول حقوق اساسی و نهادهای حکومت تأثیرات بسیار کار ساز و راه گشا دارد.

اشکال مختلف دولت - کشورها و فرآیند تبدیل «حاکمیت» به «حکومت»، تبیین دقیق ماهیت هر کدام از این مقولات، توصیف اصول حاکم بر این فرآیند، مستلزم تبیین جایگاه هر کدام از عناصر حکومت و تحلیل ماهوی هر کدام از آن‌هاست. در همین زمینه در تحلیل‌نهایی، تعیین و تحدید حوزه عمل‌کرد هر کدام از شعب حکومت از جمله اساسی‌ترین مباحث در خصوص نهادهای حکومتی، وجاهت و حقانیت عمل‌کرد آن‌ها و نیز تبیین ماهیت و حدود هر کدام از آن‌ها و تعیین کار ویژه‌های شان می‌باشد.

در این زمینه، طبقه‌بندی نظام‌های سیاسی شاخص در جهان معاصر با زاویه‌ی دید و نگرش نوین و بی سابقه از جمله ضرورت‌هایی است که حقوق اساسی امروز به عنوان رسالت اصلی خود در پیش روی دارد. در این مورد معرفی اجزا و عناصر بنیادهای حکومت در نظام‌های سیاسی شاخص در جهان می‌تواند الگوهای عینی و عملی حکومت‌ها و نقاط مثبت و ضعف آن‌ها را با دیدگاه تطبیقی روشن سازد.

کلیه مباحث اشاره شده، در این نوشتار مشروحاً مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفته است؛ ضمن ادای احترام و سپاس به محضر کلیه نویسندگان حقوق اساسی و پاسداشت آثار ارجمند ایشان از آن جایی که جای هر کدام از مباحث عنوان شده در این مقدمه، خصوصاً با طرز تلقی جدید و زاویه‌ی دید نوین در آثار مربوط به حقوق اساسی به نوعی خالی است و محیای تشریک مساعی دانایان حقوق اساسی است و در دنیای امروز حقوق اساسی روز بروز دارای رسالت سنگین و سنگین تری می‌شود که نگاه سستی به این رشته از حقوق و نظریات آن پاسخ‌گوی نیازهای جوامع سیاسی امروز نمی‌باشد. و بر ماست که تمام استعداد و توان علمی خود را در زمینه‌ی این رشته از حقوق مصروف داریم.

در این نوشتار بی آن که ادعا شود به کلیه ضرورت‌های حقوق اساسی امروز پاسخ داده شده است، اما مطمئناً اهتمام در این راستا بوده است که در زمینه‌های مختلف در هر باب جرقه‌های اساسی زده شود مسیرهای فراوانی جهت طی طریق در این وادی بی‌متها گشوده گردد. بدون تردید همت عالی صاحب نظران و استادان حقوق اساسی جهت تکمیل، نقد و تجزیه و تحلیل بهتر این موضوعات موجب امتنان فراوان خواهد بود و می‌تواند زمینه‌های رشد، توسعه و بالندگی این رشته از حقوق را به عنوان محور اساسی حقوق فراهم سازد.